

Олексій Чупа

ПЕРЕДМОВА ДО НОВОГО ВИДАННЯ

У середині липня 2012 року, коли я сів писати цю книжку, Україна якраз входила у зону турбулентності: відгримів податковий майдан і щойно почався майдан мовний; на керівних посадах — знахабнілі регіонали, до повної узурпації влади якими залишалося якихось три-чотири місяці; жириновські та затуліни у прайм-тайм на українському ТБ; партія політики путіна на парламентських виборах; лепси та воровайки на українських концертних майданчиках; прілепіни і татяни толстие на українських літературних фестивалях.

Виглядало на те, що українськість намірено відтискають на маргінес, а модерним українцям готують одну із трьох ролей на вибір: карикатурної опозиції, емігрантів зовнішніх або емігрантів внутрішніх. Тим, хто про це заявляв уголос, закидали параною, мовляв, розслабся братіш, усе буде добре, це у вас націоналістичні спазми та сверблячка ресентименту, все буде

пучком, Вітя порішає за газ, Чечетов порішає за тушки, Микола Янич порішає за дружбу народів. Іди працюй, не став питань.

Дуже довго після виходу першого видання цієї книжки мене питали, як вийшло стільки всього вгадати, і моя відповідь завжди була така: «Це я маю питати, як ви цього всього не бачили?».

Скажу чесно, під час підготовки нового видання, я опирався страшенній спокусі щось змінити: редагнути свої репліки про Донбас та Україну в цілому, вихолостити майже підліткову наївність, з якою третину життя тому писалося про всякі серйозні питання, послабити напругу в трикутнику Яроград-Київ-Львів і посилити її на напрямку Яроград-Москва, увести в дію нового персонажа або непомітно і без пояснень прибрати когось зі старих, позбутися аж настільки депресивного нарративу... але в підсумку цю спокусу я переміг, і не змінив в оригінальному тексті не те щоб ані слова, але навіть ані коми.

Усім нам у своїх книгах хочеться видаватися якомога розумнішими, але в цьому конкретному випадку я дотримуюсь концепції невтручання в історичний документ.

До того ж Іздрик у передмові до першого видання писав про те, що «Бомжі Донбасу» в цілому нагадують йому палімпсест, у якому накладаються один на інший шари сенсів та інтерпретацій; то я замість щось міняти, волю додати ще один такий шар: цих важких, повних крові, болю та відчайдушної боротьби одинадцяти років, під час яких написана колись у відчаї тоненька книжечка про загадковий манускрипт і сама

перетворилася на такий старовинний і майже забутий манускрипт.

Саме час зупинитися, перечитати написані в іншому житті слова — і замислитись над тим, наскільки ми всі змінилися.

P.S. Ну, і окремо хочу передати привіт новому, молодшому поколінню читачів, яке про «Бомжів» дізналося з Twitter пару тижнів тому: друзі, я страшенно радий, що ви зараз це читаете, бо в 2012 план був такий (і тепер навряд чи хтось звинуватить мене у параної) — ви взагалі не повинні були вміти читати українською.

Тому бережіть цей рукопис, не будьте як Кубик.

19. 07. 2023

Україна

ВИГНАНЦІ ІСТОРІЇ¹

Очікування мають здатність не справджуватися. Особливо — очікування очевидного. А цілком очевидним видавалось би, що в період, коли доля цілої країни вирішується на території довкола Донецького басейну, книжка автора з Макіївки під назвою «Бомжі Донбасу» виявиться гостросоціальною публіцистикою або ж т. зв. «чорним реалізмом». Певну неоднозначність вносить хіба підзаголовок «Номо Profugos» (людина-вигнанець, бурлака), формально дублюючи назву, а по суті — маркуючи текст латиною, що може слугувати своєрідним фейс-контролем на вході в романний простір. Латина немов застерігає: не все тут так просто, як видається, а отже, не варто надто покладатися на очікування очевидного.

Книжка й справді розпочинається історією безхатченка з прикметним прізвиськом Малевич (найпростіший асоціативний ряд відразу пов'язує славнозвісний «Чорний квадрат» із символікою «чорного золо-

---

¹ Передмова до першого видання 2014 р.

та», характерною для всього вугільного регіону), що разом із такими ж знедоленими невдахами, як і він, шукає пристанища на зиму. Ці пошуки бомжівської землі обітованої дійсно могли би стати канвою гостросоціальної, реалістичної прози, роману-подорожі, роману-притчі чи панорамою життя соціального дна. Проте в «Бомжах Донбасу» вони — лише преамбула, привід, претекст до основного месиджу. Та й художні засоби зображення самих героїв баланують десь на межі реалізму, антиутопії й притчі. Автор цілком вірогідно змальовує побут і проблеми безхатченків, проте їхня виняткова україномовність і внутрішня налаштованість на пошуки не лише засобів для існування, але й певної сенсовності буття надає їм прозової умовності, перетворюючи з персонажів життєвої історії на носіїв і виконавців авторського задуму.

Закинутий завод, де герої знаходять врешті-решт притулок, лише територіально виявляється землею обітованою: справжнім її втіленням є загадковий манускрипт, що його зберігає і демонструє вигнанцям персонаж із черговим багатозначним прізвиськом Вагнер. Завод, утім, — лише видимість. Насправді під ним є старовинні мури, зведені на розвалинах Ярограда, міфічної столиці древньої, автентичної України, а також своєрідного схрону для рукопису — єдиного документа, який про цю забуту минувшину свідчить.

Манускрипт, врешті, виявляється й композиційним стрижнем, і основним месиджем усього роману, адже це — альтернативна, невідома історія України, її древній тестамент, що нібито чудесним чином зберігся й потрапив у сьогодення. Автор «Бомжів Донбасу» репрезентує цю альтернативну історію в переписах

безіменного обозного писаря, не надто стилізуючи її під історичні хроніки, укладаючи цей «роман у романі» за принципом дайджеста, що стилістикою частково нагадує шкільні підручники.

Мабуть, читачі, добре обізнані з «науковими» версіями історії України, знайдуть у ньому поживу для роздумів і різного роду асоціацій, однак те, що автор використав саме прийом «роман у романі» і вибрав для його обрамлення історію безхатченків, свідчить, здається, про авторську самоіронію і спробу дистанціюватися від чергової версії минулого — інакше він міг би представити її у вигляді традиційного історичного роману, зосередившись на художній достовірності власної інтерпретації минувшини. Проте автор подає історію досить скупо й ескізно, вибудовуючи лише основний каркас літопису, не акцентуючи на суперечливих деталях і без пафосу дискутуючи з загальноприйнятим баченням історії. Тим самим він надає досить широке поле і для читацьких інтерпретацій, залишаючи в тексті немало натяків та непрояснених моментів, які спонукають читача самостійно добудувати цю дивну конструкцію й робити власні висновки.

Утім, чи насправді альтернативна історія, переказана одним із бомжів Донбасу, є основним месиджем? Чи, може, автору йшлося про ініціювання (від «ініціація») власне читацької уяви, фантазії та умовиводів? На користь такої версії свідчить сама структура тексту, набагато складніша, аніж просто «роман у романі», як це буває, коли автору йдеться про обрамлення певної умоглядної концепції засобами художнього мовлення. Багат шаровість її унаочнюється, коли

намагаєшся виокремити першоджерело нашої альтернативної історії.

Спробуємо продемонструвати цю багаторівневість стислим синопсисом:

— невідомий безіменний хронікер із 1600-х подає історію України як історію зниклого народу, вправно вплітаючи відомі й не надто історичні факти у власний візерунок (детальний аналіз цього химерного епосу міг би провести хіба дипломований історик, і як художній твір він цілком би міг претендувати на окрему передмову); варто лише зауважити, що для автора рукопису це також історична розвідка — адже писар свідчить про події, що відбувалися майже за 1000 років до його народження;

— не менш вигадливим шляхом (окрема сюжетна гілка, по суті — ще одна «історія в історії») манускрипт потрапляє до рук Вагнера (персонажа, так би мовити, технічного, який, утім, має власну доволі химерну біографію), який прочитує рукопис зграйці сюрреалістичних безхатченків, що немовби внаслідок містичного поклику опиняються в потрібному місці в потрібний час;

— читач же дізнається про зміст манускрипту (як і про все інше) із уст одного з них — протагоніста Малевича, і... Це могло би бути все, якби автор «Бомжів Донбасу» не приберіг на фінал ще одну несподіванку, розкривати яку в передмові було би непростимим спойлерством.

Проте саме цим фінальним сюжетним вивертом (доволі традиційним, зрештою, а все ж непередбачуваним) автор іще раз, уже остаточно, дистанціюється і від власного протагоніста, і від змісту параісторич-

них хронік, тим самим наче знімаючи з себе всю відповідальність за сказане. Він залишає нас сам на сам із хитромудрим текстом, ущільненим нашаруваннями аж до такої міри, що й справді виникає враження, ніби перед нами славнозвісний «Чорний Квадрат» Казимира Малевича.

Тут, мабуть, доречною буде згадка про древню кабалістичну практику нелінійного письма, коли літери пишуться не одна за одною, а одна на одній — у результаті будь-який текст рано чи пізно перетворюється на чорний чотирикутник. Нам залишається лише вдивлятися в його непроникну, просякнуту невидимими смислами чорноту, намагаючись розгледіти кожен своє: хто — темне, невідоме минуле України, хто — непередбачуване майбутнє, хто — похмуре, але таки не позбавлене світлих сподівань сьогодення. Сьогодення, в якому ми з усіх сил намагаємося не перетворитися на вигнанців.

Опис абсурдних фактів у жодному разі не скасовує істини. Він дозволяє подивитися на неї під незвичним кутом і зачепитися поглядом за щось нове.

1

Справжню сутність людини легко розпізнати за її близьким оточенням. Зовсім необов'язково лізти з питаннями, набридати, нав'язуватись — достатньо тільки раз побачити людину в колі друзів. Побачити, як вона з полегшенням відкидає всі свої понти, мов карнавальний костюм, якою невимушеністю вібрують її голос і рухи, як волого проступає з-під повік внутрішній колір її очей, і тоді жодного питання не залишається. Я неодноразово бачив, як холодні, нудні аспіранти, зразкові домогосподарки та домогосподарі, нервові водії тролейбусів і зверхні політики-початківці перетворюються на шаманів, проповідників і збоченців, від яких просто б'є струмом. Я бачив немало таких перетворень, і кожне з них завдавало дедалі потужнішого удару моїй повазі до людей.

Що стосується мене — все трохи по-іншому. Мое оточення не розповідь нічого нового. Я — бомж і живу я теж із бомжами. Ми рідко миємося, часто хворіємо, іноді не знаємо, де заночувати. Імен ми не маємо — є радше прізвиська. Нас переважно четверо, іноді хоче приєднатися хтось п'ятий, але ми його швидко втрачаємо. Втім на його місце відразу знаходиться наступний, який невдовзі так само безслідно зникає в нутрощах міста. Бог уявляється мені першокласником, що

креслить на дошці нерівний п'ятикутник, час від часу витираючи, а потім домальовуючи одну й ту ж грань.

Здається, цієї зими нам неймовірно пощастило з житлом. На початку грудня Серий, гнаний голодом й ангіною, кружляв у спальному районі на околиці Макіївки. Йому відверто не щастило: їжі не знайшов, натомість дістав у живіт від якогось малого. Серий розповідав потім, що його вхопив такий відчай, аж він вирішив вийти за місто, подалі від цих усіх огидних людсьок, громадян, бляха-муха, і там тихо здохнути в багnistому грудневому полі. Він зник із поля зору напханих бетонних коробок, коли починало сутеніти, і далі просто йшов, не звертаючи, однією дорогою: повз вимерзлі гаражі, якісь склади, залізничні переїзди, цвинтар і кілька мостів. Бідака розповідав, як на півгодини зупинився навпроти кладовища й довго думав, чи не піти помирати туди, мовляв, хоч із похованням проблем не буде, але потім вирішив, що смерть на цвинтарі — це далеко не халявна перепустка до світу спокою й забуття. Це змусило Серого рушити далі.

Він ішов уздовж дороги, було безлюдно, навіть безмашинно — траса була зовсім порожня. Він ішов довго, проте ніхто не траплявся. Серий трохи заспокоївся і, як годиться в таких випадках, почав згадувати своє життя. Не знаю, про що він там собі думав, але, напевно, було що згадати, адже, зі слів Серого, потім його спогадів перервався лише тоді, коли він зненацька наштовхнувся на високу темну браму. Потираючи забите чоло, бідака довго роззирався довкола, намагаючись зрозуміти, куди ж його занесло. Але навкруги було тихо і порожньо, лише падав сніг. Оговтавшись, Серий побачив, що приблизно останні пів кілометра

він рухався вздовж якоїсь колії, що чорною змією тяглася засніженим степом, час від часу вигинаючись між каркасами ліній електропередачі, і врешті пірнала під ворота, перед якими він стояв.

Першою думкою була втеча. Втеча якомога скоріша, бо за цією брамою могло бути що завгодно. Швидше за все, тут могла бути або зона, або маєток місцевого феодала, яких останнім часом так багато набудовано по всій країні. Серому вчувалися сирени, крики, постріли і жовті промені світла, що вихоплюють із хиткої темряви його одурілу від страху спину, і ввижалися розлучені пси, які женуться за ним по глибоких слідах. Проте всупереч усім побоюванням, тишу порушувало лише його власне дихання, чутне тільки йому — самотному чоловікові у засніженому полі.

Обабіч від брами тяглася висока загорожа, схожа більше на фортечний мур. Виглядав він надзвичайно солідно, хоча і в темряві було помітно, що стіна дуже занедбана, подекуди вкрита павутинням тріщин, а в одному місці й зовсім обвалилася. Серому стало не по собі, але ноги понесли його до проломини, і вже за декілька хвилин він вдивлявся у простір, схований за муром з білої битой цегли.

993 року від Різдва Христова сталася пожежа в самому серці Ярограда. Однієї ночі запалала Зборня і комори з зерном, що розташовані були зовсім поруч. Із даху храму Мудрої Ольги забили на сполох, і мешканці середмістя, вишикувавшись рівними ланцюгами аж до самих резервуарів з водою, стали до гасіння вогню. Здолати полум'я вийшло лише під ранок, на це ледве вистачило запасів. Коли над згарищем трохи розвіявся дим, усі побачили обвуглене тіло вартового. Що сталося насправді, ніхто так і не дізнався, оскільки єдиний свідок загинув.

Ця пожежа спричинила дві нові події, які згодом сильно змінили уклад життя і зовнішній вигляд Ярограда.

По-перше, коли розчистили залишки старої Зборні, на тому ж місці заклали Зборню нову, але вже кам'яну. Нова будівля народних зібрань стала першою серед величких кам'яниць, що потім стали головною ознакою, справжньою гордістю Ярограда.

По-друге, побоюючись, що наступного разу запасної заздалегідь води може й не вистачити, на вічі було вирішено копати канал до найближчої річки — близько двадцяти верст — і пустити до міста воду. Обидва будівництва розпочато водночас, після молебню в храмі Ольги і з таким завзяттям, що пізніше згадка про це стала приказкою.

Обидві справи завершено ще до кінця року Божого і, коли розтанув сніг, в центрі Вільного Града височіла

нова велична Зборня, а містом протікала неширока й не надто глибока, але цілком доречна в посушливому степу штучна річка, що тут же отримала назву Копанка.

Року від Різдва Христового 994 сталася біда велика в місті. Печеніги з'явилися під стінами Ярограда і стояли там кілька днів. Аж ось княжа дружина разом із міським ополченням, не чекаючи обіцяної допомоги з граду стольного, вийшла в поле прийняти бій. Цього разу січа була знатна, відступати ніхто не збирався, і коли зайшло нарешті сонце і яричі повернулися під захист міських стін, виявилось, що в побоїщі полягла половина князевої дружини, а також кілька шанованих міщан, серед яких голова міста — Яр.

Літописець писав, що «ревіння звіряче рознеслося над степом, розпач порвав груди хоробрих воїв, і навіть найсуворіші з мужів оплакували загибель Яра, наче діти його. Здригнулися серця ворогів у темряві кромішній, і зрозуміли вони, що не жити їм, але не рушили від мурів, хоробрячись і співаючи пісень своєю різкою пустельною мовою».

Потім сталася неймовірна за своєю доблестю і божевільна за дурістю подія. Слово над потерзаним тілом Яра взяв міщанин Олько і, кількома словами завівши стовковисько, змусив людей витерти кров і сльози і тут же, взявши до рук зброю, помститися печенігам. За кілька хвилин місто зовсім спорожніло, залишене напризволяще, і тільки віддаляючись від стін, в глибині степу лунало ім'я їхнього полеглого героя, що відтепер стало бойовим кличем яричів. Печенігів застигли зненацька, табір їхній не стояв на ногах від утоми, і попри те, що розлючені міщани волали на цілий степ,

жоден із кочівників не прокинувся. Усі — і діти, і жони, і старі, і немічні, маючи як не списа чи ножа, так хоч каменя в руках, налетіли на втомленого ворога і розчавили його миттєво. Пощади не було нікому, ніхто не спромігся втекти — всі печеніги полягли на місці, а яричі, втішені помстою, але хмурочолі, повільно поверталися до своїх мурів.

Потім місто прощалося зі своїм очільником і плач стояв над Яроградом сім днів і сім ночей. Разом із Яром ховали князевих полеглих дружинників. Це було перше масове захоронення в історії міста, і громада відвела за частоколом з південної сторони місце, де цим похованням було закладено Темний цвинтар. Поле, де міщани помстилися печенігам за свого мудрого побратима, з тих давніх часів і аж дотепер називається Яровим полем.

1002 року від Різдва Христова Яроград розібрався із кочівниками остаточно. За підтримки численної дружини з Києва розгромили печенізьке військо в шістдесяти верстах від міста, посеред чистого поля. Голову ватажка ворогів настромили на височенну палю, так і лишивши посеред степу, повернулися до міста, перемовляючись між собою, що це — помста за Святослава, з чийого черепа князь печенізький Куря, як відомо, зробив чашу, аби пити під час бенкетів.

Із тих пір печеніги обходили Яроград десятими дорогами, а за кількадесят літ із ними було покінчено зовсім, і народ цей, що приніс стільки горя руській землі, зник назавжди.

Яроград того часу був уже на добру половину кам'яний, після кількох дрібних пожеж і однієї великої жителі воліли робити помешкання свої з каменю. Це

було дорого і незручно, бо ж камінь здобувався не посеред степу, а на скелях понад Славутичем, але безпека міста була того варта.

По смерті Яра не знайшлося жодного гідного ватажка, і Володимир Святославович прислав був свою людину з Києва, але яричі відправили цілу делегацію до світлого князя, не просто пропонуючи чи радячи, а вимагаючи не мішатись у їхні справи. Володимир, перебуваючи в цілковитому захопленні від людей, що жили в цьому місті, миттєво відкликав своїх посадників з Ярограда, залишивши, як і раніше, воеводу во главі княжої дружини.

У відповідь на таке довірливе ставлення міщани заклали фундамент нового храму, на території поруч із Низьким Торгом. За планами яричів, церква мала бути з каменю і носити ім'я Володимира.

Літописець зазначає, що на той час в Ярограді мешкало не менше п'яти тисяч осіб, серед яких кілька сотень іноземних купців, що користувалися пошаною межі мешканцями міста і ретельно дотримувалися законів громади.

1003 року від Різдва Христового після певного безвладдя і кількох галасливих кількатисячних народних зібрань Яроград пристає на новий спосіб управління. Громада отримувала право щороку обирати дев'ятьох наймудріших мужів, які мають займатись усіма нагальними питаннями. Але ті радники, попри свою мудрість, не приймали рішень — лише пропонували щось, а останнє слово завжди залишалося за загальним зібранням, вічем. Обмірковували справи дев'ятеро обраних у Зборні, а потім на Вічевому Місці оголошували свої думки загалові, і кожне рішення

могло бути спростоване або підтверджене громадою.

Однією з важливих віх у житті тогочасного Ярограда стало прийняття зводу законів, що передбачав покарання за злочини. Від певного часу у місті завелися злодії — крадії, палії, махлярі і навіть убивці та гвалтівники. І з цим вирішили боротися, бо інакше місто могло погрузнути в гріхові.

Писар розповідає легенду, згідно з якою натовп оточив Зборню і не випускав звідти делегатів майже двадцять днів, щодня ставлячи під двері для них відро води та дві хлібини, допоки радники не створили, не узгодили і не винесли на розсуд спільноти правила, за якими міщани судили би всіх, хто пішов проти Бога і братів своїх, порушивши закони міста. Вреїсті, схудлі й виснажені радники привселюдно зачитали свій документ, який був прийнятий товариством одностайно й практично миттєво:

«Кожному воздасться по діяннях його.

За вбивство міщанина або дружинника князєвого, або будь-якої іншої людини, крім засудженого злочинця, заслуговує смерті, хіба що хтось із близької рідні вбитого вважатиме таке покарання задужим, тоді вбивцю довічно буде відправлено на перевиховання та важкі роботи на користь спільноти.

За хабарництво — відібрати все майно та садовити на рік до відкритої ями винуватого й дружину його з дітьми, аби не спокушалася душа на подібні дії лихі.

Той, хто хабара дає, одну руку на вибір подає на відсічення.

За крадіжку — забрати майно повністю й пустити на важкі роботи довічно.

За незнання говірки яроградської винний виставляється голий і босий за ворота міста, і може повернутися і вступити у володіння своїм майном лише, коли вивчить, але не пізніше, ніж за три роки.

За наклеп — язика відтяти язикатому.

За згвалтування і нетерпимість до вірувань іншої людини — неодмінна смерть».

Яричі прийняли цей закон одноголосо й дотримувалися його ретельно — за всю історію міста було зафіксовано лише декілька порушень — настільки суворими були ці настанови.

Року 1004 від Народження Христового добудовано храм на Низькому Торзі й освячено священником із Києва. Церква отримала назву Володимирської і стала головною цікавинкою міста, а також святинею, до котрої уже тоді почали з'їздитися прочани на поклін зі всіх-усюд.

Того ж року, як свідчить літописець, міщани почали копати в Ярограді підземелля, бо якийсь міський божевільний, ім'я якого хроніки не зберегли, передвістив жорстокі навали невідомих ворогів. Божевільному віри, звісно ж, не було, але згодом, порадившись, яричі визнали, що це не найгірший помисл.

1009 року від Різдва Христового в місті стається пожежа, але вигорають не будівлі, які майже всі повністю камінні, а поля з житом і комори з істівними запасами. Голод входить до міста, але жоден із яричів не просить допомоги — очевидці розповідають, що виснажені люди падають на вулицях замертво, не проронивши ні звуку.

Допоки прийшла допомога з Києва, яку випрохали радники на поклоні у Володимира Святославовича,